

Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi

HAMZA ÜZÜM^a

Geliş Tarihi: 21.03.2016 | Kabul Tarihi: 20.05.2016

Öz: Bu çalışmada, kendisini kolayca özümseyen ve kendi teolojisini güçlendiren, diğer kültürlere ödünç öğretiler verip, kendisi de onlardan öğretiler transfer eden Mitraizmin Greko-Romen ve doğu ilahlarıyla özdeşleştirilmesi konusu ele alınmıştır. Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu ilahlarıyla özdeşleştirilmesi bir Mitra senkretizmidir. Mitra kültüründeki bazı unsurların, dış kaynaklı kültürlerin Mitra ile özdeşleşmesinin etkisiyle olduğu söylenebilir. Mitra'nın yerel ilahlarla özdeşleşmesi veya kıyaslanması, bir tür diğer kültürleri Mitra ilahında eritme eylemi olarak sayılabilir. Eldeki bulgulara göre, Mitra tapınaklarındaki, yerel ilahların varlığı, Mitra kültürünün tamamen bir pagan kültürü olduğunu güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mitra, kültür, Helen, Greko-Romen ilahları, Doğu ilahları.

^a Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hamzauzum@hotmail.com

Mitra is Everywhere: Mitraic Syncretism: Identification of Mitra with Greco-Roman and Eastern Deities

HAMZA ÜZÜM

Received: 21.03.2016 | Accepted: 20.05.2016

Abstract: In this article we have dealt with the Mithraism which borrowed some teachings in a syncretic way from other cults and lent its own values to them, making itself strengthened in its theology; by doing so it was identified with other gods from the Greco-Roman cults as well as the Eastern deities. Identification of Mitra with Greco-Roman and Eastern deities is a Mitraist syncretism. We can consider this process of the syncretism as the integration of the local deities into the universal god, the Mitra. The existence of the local deities in the Mithraic temples. Strengthens the thesis that Mithra is a pagan cult.

Keywords: Mitras, cult, Greco-Roman deities, Eastern deities.

Giriş

Helenistik çağda Aryan geleneklerinde (Hint-İran-Roma sistemlerinde) ikinci dereceden ilahlardan sayılan Mitra ve onun etrafında oluşan bir gelenek olarak Mitraizm'in özellikle Rigveda'lardan yola çıkarak kadim Hint Mitra'sı ile yakın bağı vardır. Bu bağ, aynı zamanda bizi İran Mitra tapımını anlamaya götürecektir. İran Mitra'sını anlamak ise Roma Mitra'sını öğrenme konusunda bize yol gösterecektir.

Bu tarihsel süreci bilmek, aynı zamanda ileride de göreceğimiz gibi derecelendirme sistemi, tapınak yapısı, teolojik yaklaşımlar, astroloji gibi temel konulardaki üç Mitra algısındaki (Hint, İran ve Roma) bariz farklılıkları hatta ayrışmaları gün yüzüne çıkarmamızı kolaylaştıracaktır. Bunun yanında bu farklı Mitra bölgelerindeki güneş imgeleri, ahitlere vurgular, ikonografi ve cemaat anlayışlarındaki benzerlikler de ortaya çıkacaktır. Böylece Roma Mitraizm'inin İran Mitraizm'inden gelişip gelişmediğini eğer geliştirse, neden Roma geleneğinin can düşmanı olan İran'ın bu kadar etkin olduğunu, gelişmediyse kurucusunun neden ortada olmadığını sorgulamamız gerekiyor.¹ Bu sorgulama Mitra gizemlerinin Doğu'dan Batı'ya doğru mu yoksa Roma'dan Doğu topraklarına doğru mu yayıldığı tartışmalarına da ışık tutacaktır.

Mitraizm'in üç temel dönemini kapsayan Hint panteonu içindeki yeri, İran kökeni ve Roma fenomeni olarak ortaya çıkışı Mitraizm uzmanlarını sürekli meşgul etmiştir.² Veda döneminden Roma'ya uzanan uzun ve çetrefilli yolculuğunun yansımalarını takip etmek oldukça zordur. Zira kalıntılara son zamanlarda yapılan modern akademik çalışmalarla ulaşılabilen, geniş bir yayılım coğrafyasına ve karmaşık bir uygulama sistemine sahip olan Mitraizm

¹ John R. Hinnells, "Introduction: The Questions asked and Tobe Asked", *Studies in Mithraism*, (ed.) John R. Hinnells, Roma 1994, 15- 16; Mitraizmle ilgili ayrıca bkz., Hayrettin Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *EKEV Akademi Dergisi Sosyal Bilimler*, 2013, cilt XVII, sayı 55, s. 113-136, "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2013, c., VI, sayı, 10, s., 26-28.

² Philip G. Kreyenbroek, "Mithra and Abreman in Iranian Cosmogonies", *Studies in Mithraism*, (S.M), (ed.) John R. Hinnells, Roma 1990, 173.

gibi bir gelenekle karşı karşıyayız. Bundan dolayı diğer karmaşık sistemlerde olduğu gibi bilimsel çelişkiler, yüzeysel kanaatler veya temellendirilmemiş sonuçlar bizi bekleyebilecektir. Bu dinin bir diğer çarpıcı yanı da Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi doğuda doğmasına rağmen onların aksine Batı'da gelişerek yayılması ve yeterince taraftar toplayamamış olmasıdır.³

Mitra ilahına tapımın yaklaşık 3500 senelik bir geçmişi vardır. Yaklaşık beş asır Roma'ya ve Batı medeniyetine hâkim olma mücadelesinde Hıristiyanlık ile rekabeti olan bu din, Hint, İran, Roma İmparatorlukları ve Rusya topraklarında etkili olarak yaşanıyordu. Günümüzde ise Hindistan, İran, A.B.D., Avustralya'da müntesipleri bulunmaktadır.⁴ Doğuda Mitra, Batıda Mithras adıyla bilinen Kanada, İngiltere, bu kültürün teolojisi, yaşayan en eski öğretilerinden biri olmayı sürdürmektedir.

Özellikle Roma Mitraizm'inin sahip olduğu imge ve hiyerarşiye ait formüllerin mahiyeti bize şunu ıspat ediyor. Mitra kültürünün teolojisi, Latin dünyasına girişinden önce reforme edilmiş İran gelenekleri mesela Mazdek dini tarafından gerekli desteklerle sağlamlaştırılmış gözüküyor. Bu bakımdan Greko-Romen paganizminin mantıksal örgü dışına taşan uygulama ve inançlara sahip olmasının aksine Mitraizm, İran'dan aldığı bu destekle kendi içinde tutarlı bir teolojiye, dogmatik bir sisteme sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu kültür, özellikle Mitra ilahının Batı âlemine sokulmuş bir doğulu bir ilah olduğu ve bu inanç sistemindeki çoğu şeyin tarihsel bir serüvenin sonucu ortaya çıkan yeni öğretiler olduğu iddiasını güçlendirecektir.⁵ Bir başka deyişle Mitra ilahı doğudan batıya "hicreti sırasında" beraberinde Mazdek panteonundan pek çok önemli temsiller getirmiş görünüyor. Mitra ilahına pek çok pagan topluluk tapmıştır. Söz gelişi Aryan kabileler, Hindular, İran Paganları, Zerdüştiler, Romalılar hatta Maniheistler bu ilahı kabul edip ibadet etmişlerdi. Özellikle Roma dönemindeki bu ilaha ta-

³ A. D. Bivar, "Towards An Integrated Picture of Ancient Mithraism", Studies in Mithraism, (S.M), (ed.) by John R. Hinnels, Roma 1990, 63.

⁴ D. Jason Cooper, *Mithras Mysteries and Initiation Rediscovered*, York Beach 1996, IX.

⁵ Franz Cumont, *The Mysteries of Mithra*, London 1903, 105- 108.

pınma gizemler şeklinde kendisini gösterdi. Gizemli Mitra teolojisi, gizemli Hıristiyan teolojisi gibi karmaşık litürjiyle kendisini desteklemektedir.⁶ Hatta denilebilir ki Roma Hıristiyan olmasaydı Mitra ilahına tapınmayı sürdürecekti ve Batı medeniyeti Mitra kültürüyle yoğrulacaktı. Şimdi Mitra'nın önemli kültürlerle etkileşimini inceleyelim.

1. Mitra-Perseus Özdeşleşmesi

Adana ve çevresini içine alan Küçükasya'nın en önemli dini alanlarından olan Kilikya'yı Mitra kültürünün kuruluş yeri olarak saptayanlar (mesela Ulansey ve Mastrocinque) özellikle Plutark'ı hesaba katarak bu kültürün Helen dönemi ilahlarından Perseus'la yakın ilişki içinde olduğunu savunurlar. Ulansey'e göre Bitinya (Kocaeli)'daki Nikaia (İzmit) kentinde doğmuş olan Hipparkhos (M.Ö. 190-126) astronomiye dair gözlemlerini kendisinden önceki kozmoloji bilgisiyle karşılaştırarak M.Ö. 128 yılına doğru kendi buluşunu ortaya koymuştur. Hipparkhos'un bu keşfi, o zaman Koç ve Terazi'de olan ekinoksların daha önce Boğa ve Akrep'te olduğunu ortaya koymaktadır.⁷ Bu keşif, Poseidonios (M.Ö. 135-51) aracılığıyla Tarsus'lu Stoacılar'a ulaşmış ve Stoacılar da astral bir öğretiye sahip olduklarından dolayı Hipparkhos (M.Ö. 190-120) tarafından keşfedilen ekinoksların gerilemesi olgusundan yola çıkarak uzay hareketini yöneten bir tanrının varlığını öne süren tezler geliştirmişlerdir. Böylece Mitra inancını oluşturacak şekilde sabit yıldızlar küresini hareket ettirmesi ile yüce bir varlığı, yörüngelerinde değişiklik yaratabilmesinden ötürü güneş ve gezegenlerden de daha güçlü kılmaktadır. Tarsus'lu filozoflar için bu yeni kozmik tanrıya en uygun isim bir takım yıldızı olarak varlığı bilinen Tarsus'un tanrısı Perseus olmuştur. Boğa burcunun en son değişen burç olması o günkü çağı belirlemiş olması, böylelikle bütün süreci temsil etmesi dolayısıyla bir boğa öldürme sahnesi, bu süreçte en uygun sembol olarak belirlemiştir. Ayrıca Tarsus kentinin geleneksel ambleminde

⁶ D. Jason Cooper, *Mithras Mysteries and Initiation Rediscovered*, York Beach 1996, X- XI.

⁷ D. Ulansey, *Mithras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, çev.; H. Ovacık, İstanbul 1998, 91- 93.

bir boğa öldürme sembolü bulunur. Perseus takım yıldızının Boğa burcundan yüksekte yer alması da boğa öldürme sahnesiyle uyumlu olduğundan dolayı boğa'yı Perseus'un öldürdüğü düşüncesini ortaya çıkarmakta ve açık bir şekilde Perseus'un boğa öldürme tablosu ortaya çıkmaktadır.⁸ Böylece Tarsuslu filozoflar tarafından benimsenmiş bu kozmik gizem dini, Plutarkhos (46-119?)'un da belirttiği gibi o dönemin zengin ve aydın çevreleriyle yakın ilişkileri olan Kilikyalı korsanlar arasında yayılmıştır.⁹

Ulansey, denizciler gibi korsanların da gemicilik faaliyetleri bakımından yıldızlara bağlı olmaları nedeniyle en önemli özelliği yıldızlar üzerindeki gücü olan bu yeni dinsel öğretiyi kabul etmeye yatkın oldukları düşünüldüğünde Kilikya köküne dair olasılığın çok güçlü olduğunu dile getirmektedir. Ancak Perseus'un neden adını Mitra'ya bıraktığı sorusuna yanıt verirken Ulansey, öncelikle, Hipparkhos'un buluşunun kutsal anlamını kavrayabilenlerin kendilerini çok güçlü bir gizim sahibi olarak gördüklerine ve belki de gizleme amacıyla Mitra adıyla anılabileceğinin üzerinde durur. Bunun yanında Ulansey, M.Ö. I. yy.'da Anadolu'yu egemenliği altına alan Pontus kralı VI. Mithridates Eupator'un da bu isim değişikliğinde etkili olmuş olabileceğini de ekler. Şöyle ki ona göre mitolojik olarak Perseus'un soyundan geldiğine inanılan kral Mitridates Eupator'un, Roma'ya karşı ittifak içinde olduğu Kilikyalı korsanlarla çok yakın ilişkide olmasının ve Pers tanrısı Mitra'nın adını taşımasının korsanların yeni tanrı için Latince haliyle Mithras ismini benimsemelerinde etkili olması açıktır. Dolayısıyla Perseus ile Mitra'nın özdeşleştirilerek yeni kültürün tanrısına Latince formuyla Mithras adının verilmiş olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰

Tarsus'un kurucusu olduğu kabul edilen Perseus ile Mitra arasında benzerlikler dikkat çekicidir, mesela her iki figür arasında ikonografik ve mitolojik paralellikler mevcuttur. Özellikle Kral Mithridates'in kendisini Perseus ile çok yoğun bir şekilde özdeşleştirdiği ve basılan sikkelerde Perseus'un yanı sıra Perseus gibi gi-

⁸ D. Ulansey, *age*, 108- 111.

⁹ D. Ulansey, *age*, 105.

¹⁰ Ulansey, *age*, 108- 109.

yinmiş Mithridates'in tasvirlerinin yer aldığı bilinmektedir. Yine Gorgon Medusa'yı öldüren Perseus, tıpkı Mitra'nın boğayı kurban ederken olduğu gibi kurbanın bulunduğu yerden öteye bakmaktadır. Bir diğer benzerlik, her iki tanrının da yer altı mağaralarıyla olan ilişkileridir. Mithras'ın bir kayadan doğmuş olması gibi, Perseus'un da toprak altında, kapalı bir yerde doğduğuna inanılır. Perseus, çoğu temsilinde Mithras'inkine benzer bir Frigya başlığı takmaktadır. Mithras ile Perseus arasındaki bir başka benzerlik paralellik de boğayı öldüren Mithras'ın elindeki gibi, Perseus takımyıldızının da elinde gördüğümüz hançerdir. Aslında Perseus'un silahı, onun Gorgon'un başını kestiği, ucu kıvrık bir kılıç olan *harpe*'dir. *Harpe*'nin Mithras ikonografisinde önemli bir simge olması bu bağlamda dikkat çekicidir, nitekim *harpe*, *perses* adı verilen kültürün beşinci derecesinin simgesi olarak kabul edilir. Bunun yanında her ikisinin de yer altı mağaralarına ilgi duyması da dikkat çekicidir.¹¹

2. Mitra–Deus Sol Invictus (Yenilmez/Fethedilmez Güneş) İlahı Özdeşleşmesi

Hıristiyanlığa yönelmelerin hızlandığı bir dönemde İmparatorlar, bu ilahı Roma'nın hakim ve en yüce ilahı olarak ikame etmeye çalıştılar. Kadim Mitracılar için bu terim bir kült unvanıdır. Sol Invictus aslında Kenan kaynaklı bir ilahı ve oradan Suriye'ye ve Apamea gibi bazı küçük Ortadoğu bölgelerine yayılmıştı. Tıpkı Kybele gibi Sol Invictus da güneşi sembolize edecek şekilde fiziksel olarak konik biçimli ve üzerinde gizemli işaretleri bulunan siyah renkli bir göktaş ile temsil ediliyordu. Herodot, bu tanrıya sadece yerel halk değil aynı zamanda yabancı milletler ve kralların da tapıtığını anlatır. M.S. 218- 222 yıllarında Roma İmparatoru olan Macrinus Suriye'yi fethedince Elagabalus (Heliogabalus) adını aldı ve Roma'da Sol Invictus adına iki tapınak inşa ettirdi. Roma'nın Palatine semtindeki tapınakta Tanrıyı temsil eden göktaş yerleştirilmişti. Hemen sonrasında İmparator Elagabalus, Sol Invictus'u,

¹¹ Geniş bilgi için David Ulansey, *Mitras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, çev.: H. Ovacık, İstanbul 1998,, 35- 47;A. Mastrocinque, "Nouvelles Recherches sur les mysteres de Mithra", *Paru dans Annuaire de l'École pratique des hautes études (EPHE), section des sciences religieuses* 115, 2006-2007 (2008) 187-197.

Jupiter ve tüm Romalı ilahların üzerine yükselterek Roma'nın yüce ilahı ilan etti. Böylece o, Roma'daki ilahların tamamını hatta Yahudi ve Hıristiyanların taptığı ilahı bile resmen Sol Invictus'un hizmetçileri arasına kattı ve bu yeni inancı devlet tarafından desteklenen, kendisine özgü hiyerarşisi olan ruhbanlar yapısına kavuşturdu. Elagabalus, bu yeni dine girenleri yüksek makamlara atadı girmek istemeyenleri gözden çıkarıp memurluktan kovdu.¹²

Roma'daki Sol Invictus kültürünün genel karakteristiği bu kültürün de ithal olduğunu gösterir. Zira bu kültürün en önemli özelliklerinden biri henoteizme doğru meyleden bir tarafının olmasıydı. Bir başka ifadeyle bu kültür, tek bir ilah fikrini benimsiyor ve diğer tüm ilahları Sol Invictusun altında görüyordu. Bu kültürün aynı zamanda karmaşık gizemleri ve göze çarpan ritleri de mevcuttu. Mesela İmparator Elagabalus, Sol Invictus adına her sabah çok miktarda boğa ve koyun kurban ediyordu.¹³ Bu bilgiler aynı zamanda Mitra kültürü ile Sol Invictus kültürü arasındaki farklılıklara da parmak basmaktadır. Sol Invictus kültürü kamuya ait ve resmi dini otoriteleri kocaman tapınakları olan imparatorluğun devlet kültürü idi ve bu kültür adına her dört senede bir törensel oyunlar düzenlenmekteydi. Hâlbuki özdeşleşeceği Mitra kültüründe devletin hiçbir rolü olmadığı ve gizemleri, kültür siteleri ve ruhbanlarıyla Sol Invictus'tan farklıydı. Hatta ikisinin ruhbanları birbirinden farklı unvanlara sahiptiler.¹⁴

Bu haliyle Sol Invictus kültürü aslında bir gece içinde kurulan yeni bir din olmaktan ziyade monoteizme özellikle Yahudilik, Tanrıdan korkan kültürler ve yeni ortaya çıkmakta olan Hıristiyanlığın baskısına verilen resmi yanıt hükmündeydi. Ancak bu yeni din, İmparator Elagabalus'un kanlı bir suikasta kurban gitmesiyle başarısız ve akim kaldı.¹⁵

Ancak Sol Invictus kültürü İmparatorun öldürülmesiyle son bulmadı. Devlet desteğinden mahrum kalıp etkisini ve taraftarlarını büyük ölçüde yitirmesine rağmen kültür, elli sene sonra M.S. 274

¹² Rodney Stark, *Discovering God*, New York 2007, 206-207.

¹³ Gaston Halsbergh, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972, 79-80.

¹⁴ Gaston Halsbergh, *age*, 117-148.

¹⁵ Rodney Stark, *Discovering God*, New York 2007, 207.

yılında İmparator Aurelian (M.S. 270-275) tarafından yapılan çok gösterişli bir başka tapınağa kavuştu. Böylece *Sol Invictus* tapımı *dominus imperi romani* yani Roma İmparatorlarının Efendisi adıyla tekrar kurulmuş oldu.¹⁶

Böylece İmparator Aurelian bu kültü yeniden Roma'nın yüce ilahına inanç şeklinde ilan etti ve 25 Aralığı Fethedilemez Güneş'in doğumuna adanan bir bayram olarak kabul ederek *Sol Invictus* tapımını resmi devlet kültü haline getirdi. Aslında Hıristiyanlar bu bayramı taklit etmemişlerdi aksine daha önceden Hıristiyanlar Roma'da Christmas (Noel) bayramı olarak kutluyorlardı.¹⁷

Sol Invictus kültü Aurelian'ı takip eden pek çok İmparatorun sadık kaldığı bir inanç olmayı sürdürdü. Hatta Konstantine bile Hıristiyanlığı kabul edinceye kadar onu bastırıldığı madeni paraların üzerinde resmetmişti.¹⁸ Mitra kültürünün İmparator Aurelian yönetiminde resmen *Sol Invictus* kültü olarak başlatıldığı bilinmektedir. İmparator Aurelianus, *Sol Invictus*'u Roma İmparatorluğu'nun efendisi olarak ilan etmiş ve güneş tapınıcından Suriyalı Baal tapımının getirdiği çocuk kurban etme gibi kimi aşırılıkları ayırmak için *Sol Invictus*'u Mithras ile özdeşleştirmiştir.¹⁹

Özellikle İmparator Commodus zamanında "invictus" terimi imparatorların yarı resmi unvanlarından biri haline gelmişti. Mitra ilahı da bu unvanı doğduğu ilk günlerden beri kullanmaktaydı. Kuzey Afrika, Fas'ta Mauretania Tingitana adlı bir yerde bulunan bir yazıtta Mitra için kullanılan bu unvanın Hercules ilahı için de kullanıldığını görüyoruz. Mitra tapınaklarında sıkça rastlanan bir durum olarak bu unvanların aynı zamanda imparatorlar için de *Deo Soli Invicto Imperatori* (Yenilmez Güneş İlahı İmparator) şekliyle kullanıldığını görüyoruz. Buradan şu çıkmaktadır. Mitraistler *invictus* ve *sol invictus* gibi imparatorluk unvanlarını aynı zamanda kendi ilahları olan Mitra için de kullanmışlardır. Asker kökenli bu dindarların hem İmparator kültürüyle yoğrulmuş kültürleri hem de

¹⁶ S. E. Hijmans, *Sol the Sun in the Art and Religions of Rome*, Groningen 2009, 583.

¹⁷ Gaston Halsbergh, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972, 84.

¹⁸ Rodney Stark, *Discovering God*, New York 2007, 208.

¹⁹ P. Matern, *Helios und Sol: Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*, İstanbul 2002, 40.

tapındıkları ilahın karakteri böyle bir özdeşleşme yapmalarına müsaade etmiş olabilir.²⁰

Mitra'nın Roma şehrindeki en eski kanıtlarda göze çarpan şey, onun hem Invictus (Yenilmez) hem de Sol (Güneş) unvanına sahip olmasıdır. M.S. II- IV. yüzyıllar arasındaki epigrafik yazıt, heykel ve rölyeflerde “Sol Invictus Mithras”, “Deus Sol Invictus Mithras”, “Deus Sol Mithras” veya “Sol Mithras” formlarıyla ona yakarıldığını görürüz.²¹ Zira bu haliyle Sol ilahı, mevsimsel yenilenmeyi, gençliği ve yenilmezliği sembolize etmektedir.²²

Franz Cumont (1868-1947), “sol invictus” unvanını doğu kökenli kabul eder. Ona göre doğunun gizemlerinin batıda benimsenmesinde Mitra kültürünü önemli bir etken olarak görür. Mitra kültürü, diğer doğu kökenli kültürlerle beraber Roma imparatoru Commodus'un (M.S. 180-192) hükümdarlık yıllarında Roma'da popüler olunca, tüm gizemler resmen imparatorların eline geçmiş oldu *ve pius, felix ve invictus* gibi unvanları Sezarlar taşımaya başladı. İmparator *invictus* (yenilmez) sıfatını daima taşıdı; zira imparatorluğun düşmanlarının mağlubiyeti onun elde ettiği ilahi lütfun keşilmediğinin en büyük göstergesidir. Dolayısıyla aslında Sezarlar meşru otoriteyi görünürde senatodan alsalar da aslında ilahlardan kazanırlar.²³

Cumont'a göre tüm bu Roma'ya aitmiş gibi görünen fikirler aslında Doğudan özellikle kadim Mazdek dogmalarından gelmiştir. Özellikle bu üç imparatorluk unvanının doğrudan İran kökenli olduğunu savunan Cumont, *Invictus* unvanının Güneş'in Oğlu olarak sıradan kraliyet sıfatı olarak doğuda sıkça kullanıldığını iddia eder. İmparatorlar bu unvanı göksel ilahla benzerliklerini ima etmek için kullanır ve yakardıkları ilahı öne çıkarırlardı. Onları tahta çıkaran veya tahttan indiren, onlara mutluluk ve felaket veren ilah-

²⁰ Manfred Clauss, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, trans. Richard Gordon, New York 2001, 23- 24.

²¹ Manfred Clauss, *age*, 146.

²² Roger Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire; Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006, 37.

²³ Franz Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. Thomas J. McCormack London 1903, 98.

lardı. Bu yüzden güneş imparatorunun “yakın arkadaşı” (*comes*) ve onun “kişisel kurtarıcısı” (*conservator*) sayılırdı. Cumont, özellikle Sezar Diocletian'ın Mitra ilahına *fauto imperii sui* yani “imparatorluğunun patronu” olarak saygı gösterdiğini açıklar. Bunlara ilave olarak Sezarların *invictus* ön ekini kullanırken güneşle olan ahitleşmelerinin neticesinde elde ettikleri içten ittifakı hatırlar ve onun gibi olmayı vurgulamaktan geri durmazlardı.²⁴ Zaten Romalı Mitracıların özellikle Doğu, Hellen, Roma kökenli kültlerin tanrılarını da Mitraik panteona dâhil etmedeki yeteneklerini unutmamak gerekir.²⁵ Ancak burada belirtmemiz gerekir ki Roma'daki Mitra tapınaklarının %90'ı sadece *Invictus* sıfatını kullanırken, yaklaşık %60'ı ise onu *Sol Invictus Mithras* şeklinde sunmaktadır. Buradan yola çıkarak Mitra kültüründe Sol Invictus'a bir bakıma bağımsız bir tanrı olarak tapınıldığına dair varsayımlar olmakla birlikte²⁶ Mitra kültürünün başlangıcından beri Sol Invictus veya Mithras Sol Invictus şeklinde tapınıldığına veya bu gibi sıfat tamlamalarından hareketle aslında iki farklı tanrının da uyumlu ve birlikte varoluşunun açık olduğuna dair kanaatler de mevcuttur.²⁷

Buna karşın Sol Invictus kültürünün bizzat İmparator Elagabalus tarafından Roma'ya getirildiği ve M.S. 222'de ölünce Sol Invictus tapıncının yürürlükten kaldırıldığı görüşü kabul edilse de, diğer yandan Sol Invictus'un Roma'ya Suriye'den (Emesa /Humus şehrinde) veya Palmyra'dan gelmediğini yerli bir Sol'dan geliştirilerek ortaya çıktığı, yani Roma'ya özgü, yeni ve orijinal bir inanç olduğunu savunanlar olsa da bu kültürün M.Ö. II. yüzyıldan beri Roma Panteonunda varlığını sürdürmekte olduğu düşünülmektedir.²⁸

²⁴ Franz, Cumont, *age*, 99.

²⁵ Bu konuda geniş bilgi için M. J. Vermaseren, "The New Mithraic Temple in London" *Numen*, 2/2 (1955) 139-145.

²⁶ Geniş bilgi için; D. W. Macdowall, "Sol Invictus and Mithra: Some Evidence from the Mint of Rome", U. BIANCHI (ed.) *Mysteria Mithrae: atti del Seminario internazionale su La specificità storico-religiosa dei misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia, Roma e Ostia, 28-31 marzo 1978*, Leiden 1979, 557-569.

²⁷ Mesela M. Clauss, "Sol Invictus Mithras", *Athenaeum* 58 (1990) 423-45; F. Cumont, "L'iniziazione di Nerone da parte di Tiridate d'Armenia", *Rivista di filologia e di istruzione classica*, 11 (1933) 146-154.

²⁸ P. Matern, *Helios und Sol: Kult und Ikonographie des griechischen und römischen*

Böylece diyebiliriz ki Mitra tapınaklarındaki yazıtlarda Sol Invictus Mithras (Yenilmez Güneş Mitra) şeklindeki ifadelerle şaşır-mamak gerekir. Bu bağlamda devlet kültü ile Mitra gizemleri ara-sında bir bağlantı bulunacak ve Mitra, bir sözleşme ve sadakat ilahı olma şerefine kavuşacak neticesinde ise bu unvanlarıyla mevcut Roma politik düzenine uygun bir ilah oluverecektir. Bu uygunluk özellikle imparatorların da bu unvanı kullandıkları dönemlerde iyice hissedilecek ve böylece imparatorların bizzat kendileri (söz gelişi Commodus ve ondan sonra gelenler) de Yakın Arkadaş (Comes) ve Koruyucu (Conservator) sıfatlarına sahip Mitra ilahının vekili olacaklardır. Öyle ki Roma madeni paraları üzerinde bu unvanı taşıyan siyasi kimlikteki imparatorlar bu vekillik sayesinde dini konularını da iyice perçinleyeceklerdir.²⁹

Pek çok Mitraeum'da Sol Invictus ile Mitra arasındaki ayrım ve özdeşleşme aynı anda hissedilecek şekilde *Deo invicto et soli socio sacrum* yani “Yenilmez Tanrı ve onun müttefiki olan Sol İlahı'na kutsallık olsun” şeklinde olması gereken ibare “ve” eki olmaksızın *Deo invicto soli socio sacrum* yani Yenilmez güneş ilahı, bizim müttefikimiz olan Mitra'ya kutsallık olsun formuna bürünmüştür. Bazen Mitra tapınaklarında Mitra yerine Sol Invictus ibaresine rastlanma-sı bu özdeşleşmeyi güçlendirmekte ve belki de Roma'ya hâkim olduğu dönemlerdeki Sol Invictus ilahının güçlü bir şekilde vurgu-lanmasına işaret etmektedir. Mitra, bu unvanı kullanırken güneş ilahı oluşunu gösteren ışıklı bir taç ve elinde kamçıyla yorumlanır. Bu özdeşleşmeyle anlatılmak istenen şey, mabet ve yeryüzünde iki kardeş olan ve heykeller adanan bu iki ilah aslında gökyüzünde de kardeşlerdir.³⁰

Böylece Mitra kültürüne göre Mitra, Sol Invictus iken, Sol In-victus ise Mitra haline dönüştü veya Pagan panteonun genel karakteristiği sebebiyle bu şekilde dönüştürüldü.³¹ Bu bir çelişki olmasına rağmen kadim dönemde çok sıkça rastlanabilen bir durumdur.

Sommengottes, İstanbul 2002, 40.

²⁹ Manfred Clauss, *age*, 25- 26.

³⁰ Manfred Clauss, *age*, 147- 148.

³¹ Manfred Clauss, *age*, 148.

Antikite insanları sabit inançlar veya iman itiraflarıyla kendilerini bağlamaz ilahlar ailesi içinde bir pagan halk olarak karşılıklı etkileşimlerden hoşnut olurlardı.³² Bu sebeple Mitra ile Sol Invictus ilahı arasındaki ilişkiyi katı mantıksal kurullarla değerlendiremez.

Mitra ile Sol Invictus'u özdeşleşmek yerine iki ayrı ilah olarak birlikte gösteren Mitra yazıt ve rölyeflerinden anladığımız kadarıyla bu ilah arasında bir mücadele olmuş ve sonunda Mitra bu ilahı yenerek onun sahip olduğu sıfatları kazanmış olabilir. Böylece Sol Invictus ilahının Mitra'ya teslim olması, itaat ve boyun eğmesi söz konusudur. Zaten her ikisinin bariz olduğu rölyeflerden bazılarında karakteristik bir sahne olarak Sol ilahı Mitra önünde ya bir diziyile yahut iki diziyile çökmektedir. Bu haliyle Sol, aynı zamanda Mitra karşısındaki acziyet ve alçakgönüllü oluşunu da ima etmektedir. Romanya Dacia bölgesindeki bir rölyefte ise heykeltıraş, Sol ilahını kamburu çıkmış ve iki eliyle yüzünü kapatmış olarak yontarken, Mitra ise başında Frigya şapkasıyla ayakta durmaktadır. Diğer bazı örneklerde ise boyun eğme ifadesi olarak Sol ilahı ellerini Mitra'ya uzatmakta veya itaatkâr bir şekilde yakarma pozisyonu olarak Mitra'nın dizlerine sarılmaktadır.³³

Mitra ile Sol Invictus'un karşılıklı resmedildiği rölyeflerin bir başka amacı da Mitra'nın Aryan döneminden kalma dostluk ve sözleşme ilahı oluşunu güçlendirmeye yönelik hareketler içinde olmalarıdır. Bu tür sahneler, karşılıklı ayakta duran ve el sıkışan iki ilahın mücadele sonrası dostluklarını resmeder. Taşdıkları hançerlerin ucunda et veya kebab parçaları bulunur ve dostluklarının nişanesi olarak birbirlerine ikram ederler. El sıkışmak Greko-Romen dünyada sıradan olmayan ama yakın arkadaşlıkların işareti olan bir jest olduğundan iki ilah bazı görevler yapmak veya antlaşmaları yerine getirmek üzere el sıkışmaktadır. Bu el sıkışma eylemi Mitra kültüründe de sunağın önünde icra edilen ağır başlı bir rit olarak karşımıza çıkacaktır. Zira ilahlar arasındaki böyle bir pakt, yeni üyelerin Mitra topluluğuna kabulüyle neticelenen bir giriş töreni için model olacaktır. Bu pakt eyleminden önce yeni katılan üyele-

³² W.C.K. Gutrie, *The Greeks and Their Gods*, London 1977, 224- 231.

³³ Manfred Clauss, *age*, 148- 149.

rin paylaştıkları bir sofraya bölünmüş iki ilah arasındaki dostluğu kuvvetlendirecektir.³⁴

Mitra'nın Sol Invictus ön ekine sahip olması bu kültün halk tarafından kolayca kabul edilip içselleştirilmesine yardımcı da olmuştu. Zira her madeni paranın üzerinde görülen yenilmezlik unvanına hem imparatorları hem de girdikleri kültün aynı sıfatı taşımaları bu kültün geniş coğrafyaya yayılmasına ve bilhassa askerler arasında bağlular bulmasına katkı sağlamıştı. Mitra takipçileri için Mitra, güneşti ve resmi açıdan yenilmez güneş sıfatını taşıyan imparatorun kendi gizemli topluluklarına girmesi doğaldı. Bu unvan kültün gündelik hayatla bağını güçlendiren ve onun düzenli bir dini gelenek olmasını sağlayan sıfat olarak gizemli metin okumalarında sıkça tekrarlandığı için önemli bir sembol olagelmisti. Böylelikle Mitra'ya yenilmez güneş sıfatını bilerek tapınan her dindar, şuna açık bir şekilde inanıyordu; aslında kendisi imparatorluğun resmi kültüne katılmaktadır. Zaten Mitra takipçileri, kendi ilahlarını hem imparatorluk hanedanının koruyucusu hem de imparatoru Sol Invictus olarak tanıyıp kabul ediyorlardı. Böylece tıpkı Mısır firavunlarında olduğu gibi imparatorları Mitra'nın yeryüzündeki gölgesi olarak sanıyorlardı.³⁵

Sol Invictus olarak Mitra, kuraklıktan sonra yavaş yavaş canlanmaya başlamasında yeryüzü ile gökyüzü arasındaki aracı olarak görev yapar. Buradaki kuraklık sorununun temel sebebi güneş olduğundan güneş ilahı Sol ile Mitra arasındaki mücadele sonunda mutlak galip Mitra olacak ve Sol Invictus payesini hak edecektir. Rölyeplerde bir savaş arabasında göksel yolculuklara Mitra ile birlikte yükselen Sol, zaman zaman Mitra'nın önünde diz çöker ve bir eliyle küçük ayı burcunu (Ursa Minor) tutar. Bunun yorumu şudur; Mitra gökteki kudretini ispat etmiş, ekinoksların devimine yol açmış ve kozmik kutbu hareket ettirmiş bir ilahdır. Roma Mitra kültüründe pek çok rölyepte betimlenen bir diğer teoloji de şudur; Mitra ile Sol ilahı sağ elleriyle el sıkışır (dextiosis). Mitra kültürüne yeni girenlere de Baba/Mitra ile el sıkışarak topluluğa kabul edilen-

³⁴ Manfred Clauss, *age*, 151- 152.

³⁵ Manfred Clauss, *age*, 27- 28.

ler anlamında *syndexioi* denir.³⁶ Bianchi, aynı zamanda her iki ilahın kaderini gösteren iki farklı algısına da işaret eder; buna göre İran ve Roma Mitrası ile İran Güneş İlahı ve Roma Güneş İlahı şeklindeki bir çatallanma ilişkiler yumağını karmaşık ve muğlak hale dönüştürmektedir. Ancak yine de İran ve Roma kültürlerindeki Mitra ve Güneş ilahlarının aynı anlamları ifade etmediği açıktır.³⁷

3. Mitra- Helios Özdeşleşmesi

Mitra liturjisinde Mitra ilahı büyük ilah olarak “Helios” (Yunanca güneş) ve “Mithras” şeklinde iki isimle bilinir ve başmeleği aracılığıyla inananlara geleneği ilham eder.³⁸ Helen tarihçisi Strabon'a göre M.Ö. I. bin yılın başından beri Anadolu'da bulunan ve bu kültürlerin etkisiyle güneş tanrısını Helios adıyla benimseyen Yunan/Hellenler tarafından Mitra ilahı Persler'in güneş tanrısı olarak özdeşleştirilip tanımlanmıştır. Hatta Mitra Uzmanı Jong, Strabon'un, Mitra'yı Perslerin Afrodit'i zanneden Herodot'un hatasını düzelttiğini belirtmektedir. Mitra böylece Helenler tarafından Helios ve Serapis gibi güneş tanrılarıyla özdeşleştirilmiştir. Ancak Pers güneş tanrısı olarak kabul gören Mitra'nın aksine Roma döneminin gizem kültürünün tanrısı olarak Mitra hem güneş hem de aynı zamanda güneş değildir; yazıtlarda güneş olarak anılmakta ancak temsillerde ondan farklı olarak temsil edilmektedir.³⁹

Helen dönemine ait Pontus'ta Herakleia Zeus Helios ve Mithras'ın senkretik anlamda birleştirilmeleri olgusu gibi, bu tanrıların bir arada anılmasına bir başka örnek teşkil etmekte ve bu birlikteliğe ışık tutmaktadır. Yine bu yazıtta üç tanrının isimlerinin arasında, bunların birbirlerinden ayrı ayrı düşünülmüş olduklarına dair bir ipucu sayılabilecek bir bağlacın kullanılmamış olması, *senkretik* anlamda birleştirildikleri olgusunu desteklemektedir. Üç tan-

³⁶ David Ulansey, *Mitras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, çev. H. Ovacık, İstanbul 1998, 123- 132; Manfred Clauss, *The Roman Cult of Mithras*, 32.

³⁷ Ugo Bianchi, “Prolegomena I”, *Misteria Mithraea*14, (ed.) Ugo Bianchi Leiden 1979, 20.

³⁸ Mitra ile Helios kelimeleri arasındaki ilişki için Manfred Clauss, “Sol Invictus Mithras”, *Athenaum*, 78(1990), 423- 450.

³⁹ A. D. Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Leiden 1997, 128

rının ortak bir kutsal alana sahip olmaları ihtimalini de değerlendirmektedir. Mitra, Zeus ve Helios gibi üç tanrının kutsal alan mimarisi bakımından ayrı ayrı özelliklere sahip olmaları nedeniyle, ortak bir kült mahalline veya tapınağa sahip olmaları konusunda yorumlarken zorluklar ortaya çıkabilmektedir. Buna rağmen özellikle Anazarbos'ta bu tanrılara ait ortak bir kült alanının varlığı kabul edilmekte ve Zeus'a ait tapınaklarla Helios'a ait kutsal alanlar herkesin görebileceği yerlerde bulunuyorken buna karşılık Mitra ise mağaralarda övülüp tapınılmaktadır. Zaten Mitra'nın Zeus ve Helios gibi iki tanrıyla birlikte Anazarbos'ta nasıl ortak bir alana sahip olabileceği sorusuna ancak böyle bir yorumla yanıt verebiliriz.⁴⁰

Tıpkı Pers kralı Darios'un, 'Güneşle beraber yükselen' tanrılara yakın ve tanrı Mitra'nın tahtını paylaşan olması gibi Roma imparatorlarının da "Güneşle beraber yükselen" hükümdar sembolünü kullanması ilgi çekicidir. Mitra liturjisine göre Güneşin yeniden doğduğu 25 Aralık'ta karanlık bir kayadan doğan Mitra'nın doğum günü kutlanmaya başlanır. Zaten Papyrus adıyla bilinen Mitra Liturji metninde müellif, sanki aslında iki ayrı ilah varmış ve daha sonra tek olmuş gibi hareket etmektedir. Mesela bu metnin bazı yerlerinde Helios kelimesi tek başına da kullanılmaktadır. Ancak çoğu kez Mitra'nın bir altında yer alır. Mitra liturjisinde bazen Mitra isimsiz olarak en büyük ilah olarak çağrılır. Mitra uzmanlarına göre Helios ve Mithras arasındaki ilişkinin belirsizliği aslında bu kültürde gözlemlenen Helenistik senkretizmin eseridir. Söz gelişi Yeni Eflatuncu Julian'ın felsefesinde yer alan "üç âlemdeki üç Helios /güneş" öğretisinden bahsedilir; "akledilebilir alemdeki Aşkın Helios", "orta âlemde bulunan Helios-Mithras" ve "görülen âlemdeki güneş kursu". Böylece Helios öğretisi, bu üç âlemi bir arada tutan ve onları birleştiren ilahdır. Buna ilave olarak şu ortaya çıkar; aslında Helios, Yeni Eflatuncu Helen düşüncesinde ilahlar arasındaki birliği sağlarken aynı zamanda onların birlik içinde karmaşaya düşmelerini de engeller.⁴¹ Buradan şunu çıkarabiliriz; Mitra ile

⁴⁰ E. Erten, *Küçükasya'nın Güneyindeki Helios Kültleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, 40-41.

⁴¹ Hans Dieter Betz, *The "Mithras Liturgy"*, Tübingen 2003, 98-99.

Satürn'ün özdeşleştirilmesi nasıl ki Mitraizm'in Romalılaştırıldığını gösteriyorsa Mitra'nın Helios ile özdeşleştirilmesi de onun Mısır ve Yunan etkisini göstermektedir.⁴²

İki tanrının özdeşleşme sürecini Mitracılar, ritüel sırasında bir senaryo olarak yaşarlar. Her yeni giren dindar, Helios ile karşılaşmayı canlandırır. Bu aslında kozmosun daha yüksek bir seviyesine çıkmakla eşdeğerdedir. Mitra'nın Aion ve Helios ile özdeşleştirilmesi karmaşık olmasına karşın anlaşılır bir durumdur. Çünkü güneş imgesinin kendisi Mitraizm'de ruhun kayağıdır. Zira gözlerin dikilmesi gereken ama dikilemeyen kaynak olarak güneş ruhunu hem var hem de görünmezliğini sembolize edecektir. İnananlar, güneş sembolüne gözlerini dikince izahı güç cümlelerle *voce magicae* cümlelerini mırıldanmaya başlarlar. Bu noktada Helios'un inanan üzerindeki tecellisi (*epiphaina*) gerçekleşir ve güneş huzmeleri, yeni dine girenlerin üzerine bir aydınlatma feneri gibi parlar. Bu süreçte dindarlar “şifahi olarak senin nefesin yücedir” ve “senin kudretin yücedir” cümlelerini söylerler. Helios'un bir kapıcı ve elçi olarak ziyaretçileri Mitra'yı anons etmesi onun önemli işlevlerindedir. Helios'un bu teşrifatçı ve ilan edici sıfatlarını aslında Aziz Pavlus da kendi ilah anlayışını anlatmak için kullanmaktadır. (Resullerin İşleri, 12/14).⁴³

Özdeşleşmeyle beraber Helios-Mitra'nın dikkatlice dindarları dinlediğine ve onlarla soru cevap şeklinde sohbetlere daldığına inanılan Mitra teolojisinde bazen Mitra baba, Helios ise oğul rolündedir. Bazen ise “baba ve oğul biriz” ifadeleri söylenir. En azından bu litürji yazarı için durum böyledir. Nitekim bazı Mitra uzmanları gözlemler ki baba ve oğlun oluşturduğu gizemli birlik fikrine kadim dünyanın dindar duygusu yabancı değildi. Söz gelişi Yeni Ahit'in baba oğul ilişkisini anlatan ve İsa Mesih'in söylediğine inanılan Ben ve Baba biriz (Yuhanna, 10/30) aynı izleri taşımaktadır. Burada bir başka sonuç daha ortaya çıkmaktadır; Helios, Mitra'yı babası olarak görüp ilan etmektedir. Mitras'ın babalık rolü kadim düşünürlerden Porphorius ve Julian tarafından da dile getirilmiş-

⁴² Hans Dieter Betz, , *age*, 137.

⁴³ Hans Dieter Betz, *age*, 167-169.

ti.⁴⁴ Dindarın ritüellere girişiyle beraber ortaya çıkan yeniden doğum fikri de Mitra teolojisinde ilgi çekici karakterdedir.⁴⁵ Buradaki yeniden doğmak teknik anlamda gizemli bir kült dili olarak antik dünyada yaygındı. Hıristiyanlığın da bu kavramı kadim dünyadan ödünç aldığından şüphemiz yoktur

Nitekim bilinen en inançlı Mitraist imparator olan Julian (M.S. 361-363) başlangıçta ülkeyi yönetmeye Hıristiyan olarak başlamış, ama çabucak dönüp kendisini "inanmış bir Mitraist" olarak ilan etmiş ve Mitra kültürünü uygulayan son imparator olmuştur. İmparator Julian, Roma Panteon'unda bulunan Jupiter, Apollo, Dionysus, Horus, Sarapis ve bilhassa Mitra'nın aslında Helios'un farklı tezahürleri ve karakterlerini yansıttığını ve temelde aynı yüce varlığı oluşturduklarını kabul eder. Hatta İmparatorluk sarayında bir Helios-Mithras tapınağının olması ise imparatorun tanrıya bağlılığını ortaya koymaktadır. Julian aynı zamanda Mitra dinini uygulayan son imparator olmuştur. İmparator İstanbul'da (Konstantinopol) dine girişinden itibaren Mitra dininin ilerlemesi için çalışmıştır. Fakat daha çok şey yapmaya ömrü etmemiş Sasaniler'e karşı çıktığı bir seferde bir okla yaralanmış ve yaşamını yitirmiştir. O'nun ölümüyle Batı'da Mitraizm'in ilerleyişi son bulmuştur. İmparator Julian 'Güneşe İlahiler' adlı kitabında, Mitra'nın Güneş olduğunu, Apollo, Hyperion ve Prometheus ile aynı yüce varlık olduğunu belirtmektedir. Diğer tanrıların ise Güneş'in değişik güçlerinden oluşan farklı görümleri olduğunu söylemektedir. Yine Julian kendisini ahlaki değerlerini Helios/Mitra'dan alan bir rahip olarak tanımlar. Bu ahlaki değerler; yönettiği halka karşı iyilik ve Tanrılara karşı dindarca bir sevgi ve orta yollu olmak şeklinde özetlenebilir. Julian bu prensipleri ömür boyu kendisine rehber edinmiştir.⁴⁶

4. Mitra- Phaethon (Işığın Oğlu) İlahı Birlikteliği ve Özdeşleşmesi

Grek ilahlarından olan Phaeton Grekçe, parlayan anlamına gelir. Bu ilah, Helios'un oğludur. Babasının mirasını almak üzere savaş arabasıyla göğe yükselen Phaeton, özellikle Helen etkisinin yüksek

⁴⁴ Hans Dieter Betz, *age*, 170- 171.

⁴⁵ Hans Dieter Betz, *age*, 171.

⁴⁶ Bilgin, M.Sıraç, Zarathuştra, İstanbul, 2003, 115.

olduğu bölgelerde Mitracılar tarafından Mitra ile özdeşleştirilmiştir. Mitra'nın özellikle güneşe doğru yükseliş yolculuğu ile bu ilahın göğe yolculuğu arasında paralellikler bulunmaktadır.⁴⁷ Phaeton, Roma İmparatorluğu döneminde sıkça ruhun ölümsüzlüğü ile ve kozmik düzenin işleyişi ile bir tutulduğundan Mitra'nın bu ilahla aynileştirilmesi doğal karşılanmalıdır.

Dieburg yakınlarında bulunan bir Mithraeum'da Phaethon miti rölyef olarak kazılmıştır. Burada Phaethon, Güneş savaş arabasını sürmek için izin istemek üzere tahtta oturan babası Helios/Sol yani Mitra'nın önünde bulunmaktadır. Bu talebi karşılanan Phaethon, böylece ışık ilahi olarak Mitra'nın güneş ilahı oluşunu güçlendirmek için rölyeflerde önemli bir figür olarak bulunmaktadır.⁴⁸

5. Mitra- Apollo Özdeşleşmesi

Apollo, Yunan panteonunda müzik, şiir, kehanet ve özellikle ışık ve güneş ilahı olarak bilinir. Babası Zeus annesi Leto olup kız-kardeşi Artemis'dir. Mitra kültüründe tapınaklar içinde imgesi yapılan ve Mitra'nın yanında durmaya layık olan ilahlardan biri olan Apollo, Mitracılar tarafından onurlandığı sanılmaktadır. Bu ilahın Mitra ile aynı sahneyi paylaşmasının bir takım sebepleri vardır. Birincisi bu ilahın ışık ve güneşle olan yakın ilişkisi sebebiyle Mitra ile karakterleri uyuşmaktadır. Mitraeumlarda sıkça kendisinden Sol Apollo Anicetus yani Yenilmez Güneş İlahı Apollo diye yazıt olarak bahsedilir. Yunanca anicetus kelimesi Latince Invictus kelimesiyle aynı anlamdadır. Mitra bazen onun rolünü devralırken bazen de onunla eşit kılınmaktadır.⁴⁹

6. Mitra- Chronos (Zaman İlahı)- Satürn Özdeşleşmesi

Mitra yayıldığı bazı bölgelerde karşımıza Sonsuz Zaman Tanrısı (Chronos) olarak çıkmaktadır. Mitra buralarda zaman ilahının yeniden doğmuş halidir. Daha açık bir ifadeyle Mitra ile Chronos özellikle doğum anında özdeş olmaktadır. Yapılan araştırmalarda çeşitli Mitraik tapınaklarda Cronos'un çok çirkin figürlerle tasvir-

⁴⁷ Manfred Clauss, *age*, 154.

⁴⁸ Manfred Clauss, *age*, 154- 155.

⁴⁹ Manfred Clauss, *age*, 155- 156.

lerine rastlanmıştır. Bu ilah, genellikle başı aslan başı şeklinde olan, aslan başı ve bir yılan tarafından sarılmış bir insan vücudu şeklindedir. Ancak tapınakların hiçbirinde bu tanrıyı ya da figürünü bize anlatacak bir kitabe bulunmamaktadır.⁵⁰

Mitra, Helen etkisindeki yerlerde Yunan metinlerinde zamanla ilgili mitlerin anlatıldığı Chronos'la veya onun Latin dünyasındaki karşılığı olan Saturn ile özdeşleştirildiğinde çoğunlukla bacakları birbirine yakın katı hiyerarşik bir pozda resmedilmiştir. Bazen o, çıplak gösterilmiştir. Sıklıkla onun cinsiyeti vücuduna sarılan bir yılanla veya bir peştemalle saklanmasına rağmen her iki cinsiyet onda birleşmiştir. Ayrıca o, kendi kendisine hayat verme yeteneğine sahiptir. Yılanın zaman tanrısının vücuduna dolanmalarında kendini sıklıkla tanrının etrafına yedi defa sarması anlamlıdır. Korkunç figür genellikle kabarmış olarak resmedilen yelesiyle bir aslan başına sahiptir ve geniş açık ağzı dışarı çıkan tehditkar dişlerini gösterir. Hatta bazen daha büyük etki yaratmak için ağız kırmızıya boyanmış ve boğaz oyulmuştur. Afrika'da bulunan Saida'da bir heykel başında bir oyukla yapılmıştır. Muhtemelen bu delik yanan bir meşaleyi koymak içindi, böylece heykel ateşten nefesli gibi görünecekti. Böylece Tanrı korkudan ziyade daha fazla saygı uyandırabilecekti. Bir örnekte de o, iki meşale tutarken uzun sivri uçlu bir alev ağzından çıkar ve onun yanında yanan altların alevleri vardır. Son olarak, ölümler krallığının Mısırlı Tanrısı Serapis ile Satürn arasında bir paralellik kurulmuş ve yılanlar tarafından sarılmış olarak bulunan Suriyeli figürlerle bazı yönleriyle ilişkilidir. Özetle şunu söylemek mümkündür; Chronos'un Satürn'le eşitliği bir Greko-Romen birleşmesidir. Anahtar taşıyan Janus'un eklenmesi bir Roman katkısıdır. Serapis'te ise Mısır etkisi vardır. Sonuçta zaman tanrısı konusunda bir yorum yapmak gerekirse Mitraizm'i değişen şartlar ve durumlar altında değerlendirmek gerekir.⁵¹

Mitra, Chronos/Saturn olarak tecelli ettiğinde daima vücu-

⁵⁰ Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 116.

⁵¹ Giulia Sfamini Gasparro, "Il Mitraismo Nell'ambito della Fenomenologia Misterica", *Misteria Mithrae*, (ed.) Ugo Bianchi Leiden 1979, 319; Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 119.

dunda yılan yarasıyla resmedilmiştir. Bazen onun halkaları arasındaki boşluklarda Zodyak'ın işaretleri görünür. O, genellikle dört kanatlıdır. Kanatların ikisi aşağıya ikisi yukarıya doğrudur. Kuzey Afrika Berberilerine ait Mithraeum'larda Saturn genellikle dünyanın üstünde ayakta durur bir şekilde gösterilmiştir. Burada Zaman-Tanrısı olarak Mitra, Zodyak'ın işaretleriyle çevrelenmiştir. Yılanın Tanrı'nın vücuduna yedi defa sarılması gezegenlerle ilgilidir. Bu halkalar güneşin Zodyak'a doğru rotasını gösterir. Böylece güneş Tanrı'nın bir parçası olur. O, güneştir ve zaman onun rotasında belirlenir.⁵²

Burada anlatılmak istenen şey şudur; Mitra, Zodyak'a hükmeder ve Chronos (Time) gibidir. Bu haliyle Mitra, yeni ortaya çıkan yılın ilahıdır. Onun Grekçe isimlerinin toplamı aynı zamanda senenin 365 gününe tekabül eder. Böylece Mitra da tıpkı özdeşleştiği Chronos gibi yıl ilahı olacaktır. Yine bu ilahın resmedildiği rölyeflerdeki koç ve keçi başları, geçmiş ve gelecek zamanları sembolize ederken ilahın resmedildiği rölyefi çevreleyen elips şeklindeki halka yumurtayı daha doğrusu âlemi sembolize eden yumurtayı ifade eder.⁵³ Fakat Chronos ona işlevsel olarak katkı sağlar; mesela Chronos, aynı zamanda dört rüzgârı da yönetir. Bu durum onun dört kanadıyla betimlenmiştir. O, mevsimlerin yöneticisi olarak da bilinmektedir. Yine Chronos bu işleri her iki rolde de yapar.⁵⁴

Yine bunlardan başka Roma'daki Gandolfo Şatosu'nda bir heykelin dizlerinde ve midesinde aslan başı vardır. Aslan ateşin yok ediciliğine işaret ederken üç aslan muhtemelen güneş figürünün karakterine üç defa işaret etmektedir. Gandolfo Şatosundakine benzer bir heykel de Merida'da bulunmuştur. Burada da yine Tanrının göğsünde bir aslan başı vardır. Ayrıca o, korkunç bir figür olarak değil de genç bir figür olarak gösterilmiştir. Burada Mitra ile Merida'daki bir başka betimlemenin özdeşleştirilmesi dikkat çekicidir. Merida'daki figür ayaklarında çömelen bir aslanla ayakta

⁵² Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 120.

⁵³ Manfred Clauss, *age*, 167.

⁵⁴ Manfred Clauss, *age*, 162- 163.

durur şekilde tasvir edilmiştir. Mitra kültündeki ateş sembolizmi ve Aslan'ın ateş küreği olarak nitelendirilmesi büyük bir ihtimalle bu figürle ilişkilidir. Yine bununla ilgili Strazburg'ta bulunan bir heykel dikkat çekicidir.⁵⁵ Burada Zaman-Tanrısı elinde bir ateş küreği tutar şekilde gösterilmiştir. Bu muhtemelen zamanın sonunda her şeyin yok olacağı büyük yangına bir imadır. Sonuçta Tanrının aslan başıyla yok olma zamanını bir sembolü olduğunu söylemek mümkündür.

7. Mitra- Ehrimen Özdeşleşmesi

Mitra kötülüğü yok eden bir ilah olduğundan zaman zaman Mitra figürünü kötünün/kötülüğün tanrısı Ehrimen ile özdeşleyen bazı çalışmalar yapılmıştır. Vermaseren'in naklettiğine göre araştırmacı R. Zaehner bu konuda bir öneri/görüş ortaya koyar, buna göre Ehrimen'e bazı adamların olduğu doğrudur. Fakat bunlar atların üzerine oyulmuştur. Bunlardan sadece üçü Roma'da, İngiltere'de ve Avusturya'da olanları kayıtlara geçirilmiştir. Mitraistler açıkça kötülük tanrısının kızgınlığını yatıştırmak ve onun büyü gücünü önlemek için ona yalvarmışlardır. Altarın üstündeki bu oymalar kendi tanrılarına güven duymaktansa Ehrimen'e yakaran Mitra takipçileri tarafından yazılmış olmalıdır. Bir Hıristiyan kilisesinde şeytana adanmış bir altar bulmak bize/günümüz insanına tuhaf görünse de antik düşünce tarzında bu alışılmış bir durumdur. Hatta Ehrimen'nin kötülüğünü yatıştırmak için yaban domuzu kurbanları sunulmuştur. Bu gizemli karakteri araştıran Cumont'un açıklamaları ikna edicidir. Aslan başlı figür Pers literatüründe Zervan, Yunanlılarda Aion ve Mısırlılarda Kore zaman tanrısı olarak adlandırılmıştır. Pers kaynaklarının anlattığına göre zaman tanrısının üç farklı yönü belirgindir. Bunlardan birincisi, Zaratusra'nın Ortodoks öğretisine göre Zervan, iyilik tanrısı Ahura-Mazda'nın bir yaratığıdır.⁵⁶

İkinci teoriye göre iyi ve kötü olmak üzere orijinal olarak iki

⁵⁵ Bkz. Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 122.

⁵⁶ Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 117 ve 125.

arketip vardır. Bir Sassanid mezhebi Zervan'ı Akarana, Sonsuz Zaman; bütün her şeyin kaynağı ve sebebi olarak kabul etmiştir. Bu mezhebe göre Ahura-Mazda ve Ehrimen her ikisi de Zervan'dan fişkirir ve her ikisi de onun buyruğu altındadır. Bu kültün takipçileri kendilerini Zervanistler olarak adlandırmışlardır.⁵⁷ Tüm bu teorilerden sonra Zervan'ın çeşitli yabancı etkilere maruz kaldıktan sonra Mitraik panteona kabul edildiğini söylemek mümkündür. Kısaca aslan başlı figürden kastedilen Zervan'dır denilebilir.

Bunun yanında Giulia Sfameni Gasparro, özellikle Roma Mitra tapınaklarında bulunan Deo Arimanio şeklindeki tabirlerden yola çıkarak Ehrimen ilahının, aslan başlı figürlerle veya analogi yapılarak insan başlı olarak, negatif ve korku veren yönlerini ortaya çıkaracak şekilde yansıtıldığını ileri sürmektedir. Ancak ona göre tapınaklardaki bu figür yine de İran Ehrimen anlayışından farklıdır zira İran Ehrimen'i şiddeti kullanarak tam bir kozmik ilah gibi davranmakta ve kullandığı tabiat güçleriyle halihazırdaki aleme hakim olmak istemektedir. Halbuki Mitra kurtarıcı ve hayat bahşedip verimlilik artırıcı özelliğiyle olumlu işlev görmektedir.⁵⁸

8. Mitra-Men (Ay Tanrısı) Özdeşleşmesi

Özellikle Anadolu'da ortaya çıkan bir özdeşleşme olarak karşımıza çıkar. Söz gelişi Pontus bölgesinde, Mitra, at binicisi olarak Men'in bir yansıması olarak belirir. Bir ay tanrısı olan Men (Mήν), Anadolu'da özellikle Roma Çağı'nda geniş çapta tapınım görmüştü. Pontus bölgesinde popüler olan bu tanrı, o bölgenin en eski tanrılardan biri olarak kabul edilmektedir.⁵⁹ Daha açık bir ifadeyle Mitra'nın ata binen tasvirlerinin ay ilahı Men'in bir yansıması olabileceği olgusu Mitra uzmanlarını daima meşgul etmiştir. Genel kanaat at üzerinde canlandırıldığı bölgelerde Mitra'nın avcı karakterinin yansıtıldığı düşünülmektedir.⁶⁰

⁵⁷ Vermaseren, *age*, 118.

⁵⁸ Giulia Sfameni Gasparro, "Il Mitraismo Nell'ambito della Fenomenologia Misterica", *Misteria Mithrae*, (ed.) Ugo Bianchi Leiden 1979, 333-334.

⁵⁹ M. Boyce- F. Grenet, *A History of Zoroastrianism- III:Zoroastrianism Under Macedonian and Roman Rule, with a Contribution*, Leiden 1991, 287.

⁶⁰ Bu tartışma konusunda K.Ehling, "Mithras Equitans auf den Kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt", *Epigraphica Anatolica*, 33 (2001) 129-133.

Men'in özellikle Frigya miğferi ve ona eşlik eden horoz ve boğa tasvirleri Mitra'nın betimlemelerinde de sık sık karşılaştığımız öğelerdir.⁶¹ Helenistik –kadim Anadolu inançları sentezi olarak kabul edilen Mitra ilahının ay ilahı ile olan bu birliği Mitra'yı göksel güçlere ilişkilendirir ve onu aşkın kozmik tanrı konumuna yükseltecektir.⁶² Bunun yanında Men'in boğayla beraberliği hakkındaki yorumlarda, genellikle hayvanın boynuzları ve ay arasındaki analogi genel olarak kabul edilmektedir. Mesela Men'e ait tapınakların bulunduğu Pisidia Antakya'sında bulunan Men heykeli, bildiğimiz Mitra temsillerinden biriyle önemli bir benzerlik taşımaktadır. Vermaseren'e göre Mitra rölyefini yapanın Men'in bu temsilini biliyor olmasıdır. Bundan başka Mitra'nın kayadan doğması gibi Men de benzer bir mitolojiye sahiptir.⁶³

9. Mitra – Heros Equitans (At Binicisi) İlahı Özdeşleşmesi

Dura Europos fresklerinin yanı sıra Rückingen, Dieburg ve Ostenburke şehirlerindeki rölyeflerde Mitra, atla dörtnala koştu-
ran bir avcı olarak gösterildiği bilinmektedir. Bazı uzmanlar at üzerinde betimlenen Mitra'nın aslında Lydia bölgesinde sıkça rastlanılan Helen ilahlarından Heros Equitans ile özdeşleştirildiğini ileri sürmektedir. Zaten Anadolu'da ata binen Heros Equitans tasvirlerine, özellikle Lydia ve Phrygia aynı zamanda Kilikya sikkelerinde rastlanmaktadır. Trabzon'da bulunan sikkelerde Mitra ağacın uzağında Heros Equitans ise ağacın hemen önünde meyve şıralarıyla birlikte at üzerinde tasvir edilmekte ve genellikle her iki ilahın bindiği atların ayaklarının dibinde alevli bir sunak bulunur.⁶⁴

Merkelbach bu sikkelerdeki Mitra tasvirlerini şöyle yorumlar; ilah burada ışık saçan taçlıdır. Ona göre antik dünyada tanrıların güneş ışınları bulunan taçlı at binici betimlemesi, onların ata binip

⁶¹ E. N. Lane, "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 18/3 (1990) 2161-2174.

⁶² J. B. McMinin, "Fusion of the Gods: A Religio-Astrological Study of the Interpenetration of the East and the West in Asia Minor", *Journal of Near Eastern Studies*, 15/4 (1956) 201-213.

⁶³ M. J. Vermaseren, "A Unique Representation of Mithras", *Vigiliae Christianae*, 4/3 (Jul. 1950), 142-156.

⁶⁴ Bu tartışma konusunda K.Ehling, "Mithras Equitans auf den Kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt", *Epigraphica Anatolica*, 33 (2001) 129-133.

dolaştığını ve insanların iyi ve kötü hareketleri hakkında rapor tutmalarını onlara adalet dağıtmalarını ve kötülerin de onların azabından pay almalarını göstermektedir. Burada Heros Equitans ve Mitra betimlemeleri arasındaki tek fark, çoğunlukla Heros Equitans'ın tipik olarak kuşandıkları çift ağızlı baltanın, Mitra tasvirlerinde olmamasıdır.⁶⁵ Buna karşın Ehling, Mitra'nın genellikle doğrudan at ile bir ilişkisinin bulunmadığını, at üzerinde betimlenen bu Mitra betimlemesinin daha çok Lydia bölgesinde sıkça rastlanan Heros Equitans ile ilintili olabileceği sonucuna varmaktadır. Ona göre Trabzon sikkelerindeki Mitra tasvirlerinin ise yerel bir "Heros Equitans" olarak düşünülebilir.⁶⁶

10. Mitra- Attis (Güneş/Nebat İlahı) Özdeşleşmesi

Güneşle ilintili ilahlarla özdeşleşmesinin yanında Mitra aynı zamanda yerel etkisi olan tanrılarla da temsil edilmek istenmişti. Özellikle Anadolu yazıtlarında bulunan bir diğer özdeşleşme ise Attis-Mitra arasındadır. Attis, hem güneşle hem yeryüzündeki nebatın canlanması ve ölümüyle ilişkisi olan Anadolu ve doğu kökenli ilahı.⁶⁷

Frigya kökenli bir ilah olan Attis, bitki örtüsünün ölümü ve ihyasını sağlayan bir ilahi varlık olarak hayatın koruyucusu ve kollayıcısı kimliğindedir. Bu yönüyle Attis, Mitra ile mukayese edilmişlere sahiptir. Attis kültü özellikle Roma öncesi Kuzey Karadeniz sahillerinde hâkimdi. Bilhassa Trakya'nın Karadeniz'e bakan sahillerinde ve Kırım yarımadasında boğanın önünde eğilen Frigya şapkalı bir ilah olarak resmediliyordu. Daha sonrası dönemlerde sol elinde boğanın boynuzlarından birini kavrayan boğanın kafasını geriye doğru yaslayan sağ eliyle ölüm vuruşunu gerçekleştiren bir ilah olarak temsil edilip Mitra ile özdeşleştirilmişti. Ancak onu Mitra'dan ayıran en belirgin farkı cekete benzer bir elbise giymeydi ve cinsel organlarını dışarıda bırakacak şekilde göğsünden

⁶⁵ R.Merkelbach, "Die Götter Hosios und Dikaios in Mäonien und Phrygien", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 97 (1993) 291-296.

⁶⁶ Bu konuda tartışmalar için K. Ehling, "Mithras Equitans auf den Kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt", *Epigraphica Anatolica*, 33 (2001) 129-133.

⁶⁷ Dario M. Cosi, "Attis e Mithra", *Misteria Mithrae*, (ed.) Ugo Bianchi Leiden 1979, 625.

çapayla tutturulmuş bir broş taşıyordu. Ancak her ikisi de özgürlüğü simgeleyen Frigya şapkası taşıyordu ve boğayla mücadele ediyordu. Bu özellikleriyle Attis ile Mitra'nın özdeşleşmesi hatta bir-biri içinde sindirilmesi kolaylaşmıştı.⁶⁸

Bunlara ilave olarak Attis ilahı ile Mitra'nın özdeşleştirilmesiyle ortaya çıkan yakın ilişkisinin en önemli sebeplerinden biri de her ikisinin güneş niteliğine sahip olmasıdır. Antik alemde Attis zaman içinde giderek bir güneş tanrısına dönüşmüş, yıldızların çobanı olarak tanımlanmıştır.⁶⁹ Yine Attis'in en önemli astral karakteristiği hem "ayların rabbi" olarak hem de "ay ilahı" olarak tanımlanmasıydı. Ayların rabbi niteliği ile Attis, Mitra ile bağlantısını güçlendirmekte ve onunla özdeşleştirilmesine imkan sağlayacaktı.⁷⁰

Böylece Attis gibi kültürler yardımıyla Mitra Roma coğrafyasında senkretik formlara girerek kendine taraftar kazanmayı başardı. Bilhassa Trakya ve Kuzey Karadeniz bölgesinde Attis kültü gibi mahalli ama etkili ilahlar yoluyla Mitra kültü kendi evrensel fikirlerini yerelleştirdi. Zaman içinde aşağı Tuna boylarına doğru yayılan Mitra/Attis sentezi bu bölgelerde etkisini uzun yıllar sürdürdü.⁷¹ Daha açık bir ifadeyle denebilir ki özellikle bu bölgelerde kadim İran düşüncelerine dayanarak Anadolu ilahlarıyla yaptığı sentezlerle Mitra kendi gelişmesini, değişimini ve taraftar toplamasını mahalli olmakla güçlendirdi ve Roma dünyasından geriye doğru yayılımını gerçekleştirdi.⁷²

11. Mitra – Kybele (Kibele) Özdeşleşmesi

Franz Cumont'a göre Mitra kültürüne erkek cemaat katılırken bu cemaatin kadın ve kızları ise aynı anda Kybele kültürüne katılırlar. Bu karşılıklı oluş sebebiyle Cumont, Kybele ile Mitra arasında ilgi

⁶⁸ Geniş bilgi için W. Blawatsky- G. Kockelenko, *Le Culte de Mithra sur la cote septentrionale de la Mer Noire*, *EPRO*, 8(1966), 14-22.

⁶⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, London 1911, 69.

⁷⁰ J. B. McMinn, "Fusion of the Gods: A Religio-Astrological Study of the Interpenetration of the East and the West in Asia Minor", *Journal of Near Eastern Studies*, 15/4 (1956), 209- 210.

⁷¹ Manfred Clauss, *age*, 156- 157.

⁷² Dario M. Cosi, "Attis e Mithra", *Misteria Mithrae*, (ed.) Ugo Bianchi Leiden 1979, 626- 627.

çekici bir yakınlığın olduğunu ileri sürmektedir.⁷³ Bunun yanında Kybele ile Mitra tapınaklarının birbirine çok yakın bulunması iki ilah arasındaki özdeşleşmenin en önemli delillerindendir. Nitekim Anadolu'da Kybele-Attis kültüne kendini sunan en eski buluntular, M.Ö. III. Yüzyıl ile M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısına yani dolayısıyla ilk dönem Helenistik Bergama Krallığı'na ait bir mağara kabul edilmektedir. Bu tapınak doğal bir mağara görünümünde olup doğusunda Mitra kültüne ilişkilendirilen bir taş bina ise M.Ö. I. yüzyılın sonu veya II. Yüzyılın başına rastlamaktadır. Buradan şu çıkmaktadır; Kybele'ye adanan kaya tapınağına, bu ilahla özdeşleştirilen Mitra adına yapılmış ve bu doğal mağarayı da içeren bir bina kompleksi ortaya çıkmaktadır. Bu taş yapının muhtemelen bir *mithraeum* olması bir yandan da erkeklerin egemen olduğu Mitraizm ve onların karılarının ve kızlarının katıldığı Kybele kültürünün birbiriyle özdeşleştirilmesini akla getirmektedir.⁷⁴

Yine Kybele-Mitra özdeşleşmesinde en önemli delillerden biri de bu iki kültün sembollerindeki analogidir. Öyle ki her iki kültün en önemli benzerlikler sırasıyla kaya, su ve boğa sembolizmidir. Zaten Kybele kültürünün başlıca özelliği bir kaya veya taşın tapınma objesi olmasıdır. Buna karşın Mitra'nın mitolojik olarak bir kayadan doğması sahnesi yüzünden kaya sembolizmi Mitraizm'de de çok önemli bir yer edinmiştir. Bunlara ilave olarak Mitraizm'de, ebedi çeşme olarak su kaynağı (*fons perennis*) kutsal kabul edilmekte, su vasıtasıyla mistik çile veya ruhani arınma gibi öğretiler kültte önemli kabul edilmektedir. Hatta Anadolu'da her yıl yapılan ilkbahar şenliklerinde Kybele ile Attis'in sembolik kutsal evlilik töreninden sonra yapılan vaftiz banyosu dikkatlerden kaçmaz.⁷⁵

Bunun yanında Hepding'e göre boğa kurbanı bir metafor olarak her iki kültte farklı içeriklere sahiptir. Söz gelişi Mart ayında yapılan Kybele-Attis bahar şenliklerinde, Attis'in yeniden dirilişi kutlanıp kurban edilen bir boğanın kanları külte yeni girenlerin

⁷³ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, London 1911, 66.

⁷⁴ W. Radt, *Altertümer von Pergamon XII:Kaptıkaya: ein Felsheiligtum bei Pergamon*, Berlin 1978, 70- 73.

⁷⁵ H. Hepding, *Attis: Seine Mythen und sein Kult*, Giessen 1903, 172.

üzerine akıtılırdı. Bu uygulama, bir tür kan vaftizmi sayılırken, aynı zamanda boğanın kurban edilmesi anlamına gelen *taurobolium* işleminin de yeni bir formunu oluşturmaktaydı.⁷⁶

Sonuç

Mitraizm, kendisini kolayca özümseyen ve kendi teolojisini güçlendiren diğer kültlere ödünç öğretiler verip kendisi de onlardan öğretiler transfer etti. Ancak Mitra kültü gibi erkek egemen bir cemaatin bilhassa dişi tanrılardan aldığı ödünçleri çok ilgimizi çekecektir. Mesela Magne Mater kültü ile ilişkisinde ikisinin tapınaklarının yan yana olması şaşırtıcı olmamalıdır. Böylece adamalar eşzamanlı olarak yapılacaktır.⁷⁷ Dolayısıyla Mitra kültüründeki kadın unsurlar, boğa boğazlama sahnesi gibi sembolik sahnelerdeki varlıkları tamamen dış kaynaklı kültürlerin Mitra ile özdeşleşmesinin etkisiyle olduğu söylenebilir.⁷⁸

Pagan bir kült olarak Mitraizm'in tapınaklarında rölyef veya yazıtları süsleyen ilahlar aynı zamanda Mitra ile özdeşleştirilen veya onunla aynı sahneyi paylaşan, hürmet ve ibadeti hak eden ilahlardır. Bazı uzmanlara göre bir tür panteonu oluşturan bu özdeşleşmenin en ilginç yanı herhangi bir ilah kültü hakkındaki fikirlerin Mitra ile birleştirilmesiydi. Böylece Mitra ile aynı rölyef sahnesini paylaşan ilahlar, aslında Mitra ilahının karakter ve sıfatlarına uygun olan ilahi varlıklardı.⁷⁹

Aslında Mitra'nın diğer ilahi âlemin ilahlarıyla olan ilişkisi ve aynı zamanda onun bazen özdeşleştiği bazen de en yakın ilişkisi içine girme süreçleri burada öne çıkmaktadır. İki ilah arasında meydana gelen bu özdeşleşme aynı zamanda görünürde iki farklı tezahürün tek bir ilah olarak yansımaları ve resmedilmesi olarak da anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle bu özdeşleşme anında iki ilah tek

⁷⁶ H. Hepding, *age*, 215.

⁷⁷ H. Stuart Jones, "Mithraism", *ERE*, (ed.) James Hastings, c.VII-VIII, New York, 1951, 758.

⁷⁸ Bkz. Alison B. Griffith, "Completing the Picture: Women and the Female Principle in the Mithraic Cult", *Numen*, 53/2006, 48-77.

⁷⁹ Maarten J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963, 106; Manfred Clauss, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, trans.: Richard Gordon, New York 2001, 155-156.

bir ilah haline dönüşmekte ve farklı bir Mitra monoteizmini oluşturmaktadır.⁸⁰

Roma dünyasında Mitracıların Doğu, Helen, Roma kökenli kültürlerin tanrılarını da Mitra teolojisine ait özel panteona dâhil etmeleri kültün yaygınlaşması için gereken propagandasını kolaylaştırmıştır. Bu aynı zamanda Mitra'nın öteki kültlere olan kapsayıcı yaklaşımını da göstermektedir. Söz gelişi Mercurius ilahı, Mitra kozmolojisindeki yedi gezegenin en alçak olanını yani kuzgun (co-rax) tabakasını temsil etmektedir. Athena Minerva ise Mitra kültüründe özellikle Mitraik temsillerde Jüpiter ve Juno'yla beraber resmî Capitoline üçlüsü içinde dinin gizemleriyle ilişkilendirilmektedir.⁸¹

Mitra'nın yerel ilahlarla özdeşleşmesi veya kıyaslanması bir tür diğer kültürleri Mitra ilahında eritme eylemi sayabiliriz. Mesela Britanya adasında Mars ilahıyla bağı olan tanrı Cocidius, adadaki Mitracılar tarafından tazimle ibadet edilen bir ilahi varlıktı. Dünyanın bir başka bölgesinde Fırat nehrinin kıyısındaki Dura-Europos yerleşim yerinde ise Mitra, Kommogene dağ ilahı Turmasgad ile tanımlanıyordu. Benzer şeyler Germen toplulukları için söz konusuydu. Strasbourg yakınlarındaki bir sunak hem Mitra'ya hem de Keltlerin Cissonius ilahına adanmışken, Nida ve Stockstadt şehirlerinde Epone adındaki bir tanrıça atların efendisi olarak Mitracılar tarafından Mitra ile ilişkilendiriliyordu.⁸²

Benzer durum Mitra ile Greko-Romen ilahları arasında yaşanmaktaydı. Mitracılar, Mitra ile özdeşleştirdikleri Grek panteonu ve Latin Capitol'üne ait ilahlara tapınmaktan yüksünmüyorlardı. Mesela Almanya Strasburg'da bulunan VIII. Augusta lejyonuna bağlı bir askeri birlik, Mitra'nın yanında Apollo ve Fortuna Respiciens ilahlarına ait sunakları da olan bir mitraeuma sahipti. Bunun yanında Mitra tapınaklarında Diana, Minerva, Hercules, Mars, Mercurio, Isis, Juno, Jupiter Sarapis, Venus, Vulcanus, Victoria gibi ilah-

⁸⁰ Manfred Clauss, *age*, 146.

⁸¹ M. J. Vermaseren, "The New Mithraic Temple in London" *Numen*, 2/2 (1955), 139-145.

⁸² Manfred Clauss, *age*, 157-158.

lara ait sunaklar bulunabiliyordu. Bunlardan başka Zodya işaretini belirginleştiren on iki Olimpus ilahı da Mitra tapınaklarında rölyeflere kazınmıştı. Bu ilahlar korumuş oldukları astral derecelere ait gezegen ilahları olarak göze çarpmaktaydılar. Bu ilahların Mitra tapınaklarındaki varlığı Mitra kültürünün tamamen bir pagan kültürü olduğunu güçlendirmektedir. Bu ilahlar sahip oldukları mitolojileriyle ve kötü ilahlar hatta devlerle olan mücadeleleriyle Mitra ikonografisini hermönetik açıdan güçlendirmekte ve işlevsel açıdan oldukça yarar sağlamaktaydı.⁸³ Zira kültürün sahip olduğu sembolik, gizemli ve analogiye dayalı ikonografik din dili öteki kültürlerde bulunan Güneş, Ay, boğa, köpek, yılan, yengeç, krater, alev gibi fenomenlerden yardım alacaktır. Dolayısıyla Mitra pagan kültüründe resmedilen ve tapınılan ilahlar geniş bir yelpazeye sahipti ve Mitra tapınıcıları aslında bu ilahlar zenginliğini bazen açıkça sömürebiliyorlardı.⁸⁴

Nitekim Mitra, Roma'ya gelen diğer misafir ilahlar gibi Capi-tol'e ait ama kendisi gibi yabancı bazı diğer önemli ilahlarla öncelikli olarak özdeşleştirilmiştir. Burada Mitra'nın Oceanus ve Jüpiter gibi Romalı tanrıların Mitraik ikonografilerde temsil edildiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında zafer tanrıçası Nike'nin boğayı kurban eden temsilleri Mitra'ninkiler arasında çok yakın benzerlikler mevcuttur. Hatta pek çok Mitra yazıtlarında, Hermes, Mitra ile özdeşleştirilirken, aynı zamanda Perseus, Sol Invictus, Cronos, Helios, Men, Attis gibi Greko- Romen tanrılarla veya Ehrimen gibi Pers ilahlarıyla yakın ilişkilerini açıkça görmekteyiz.

Bu özdeşleştirme yoluyla Mitra teolojisi, kendi ilahını oldukça fazla karizmatik bir doğaya ve pek çok özelliklere sahip bir ilah olarak sunmaktadır. Bu tür özdeşleşmelere bağlı özellikler aynı zamanda Mitra'yı tanımlayan isimlerini güçlendiren ve onları daha anlaşılır kılan mahiyettedir. M.Ö 1400'lü yıllarda, Anadolu'da, Tarsus kentinde doğduğu düşünülen mitraizm hakkında yazılı bir belgeye rastlanmaz. Sadece tapınaklarda ikonlarla, sembollerle, figürlerle hakkında bilgi sahibi olunan mistik bir dindir. Tarsus'lu

⁸³ Manfred Clauss, *age*, 158- 162.

⁸⁴ Manfred Clauss, *age*, 167.

filozoflar tarafından benimsenmiş bu kozmik gizem dini, Plutonus'un da belirttiği gibi; o dönemin zengin ve aydın çevreleriyle yakın ilişkileri olan Klikyalı korsanlar arasında yayılmıştır.

Kadim İran düşüncelerine dayanarak, Anadolu ilahlarıyla yaptığı sentezlerle mitra kültürü, yayılmacı ve evrensel fikirlerini yerleştirdi ve böylece oldukça geniş alanlara farklı tasvirlerle yayılmaya devam etti. Mitra teolojisinde, mitra baba, Helios ise oğul rolündedir. Bazen ise “baba ve oğul biriz” ifadeleri söylenir. Bu sentezlerde Mitra, söz gelimi Pontus bölgesinde at binicisi olarak Men'in bir yansıması olarak belirirken bazen de kötülüğü yok eden bir ilah olduğundan kötünün/kötülüğün tanrısı Ehrimen ile özdeşleşmiştir. Bu ve bunun gibi sentezlerle kadim toplumlarda bile etkisini fazlasıyla hissettirmiştir.

Hristiyanlık öncesi Roma İmparatorluğunun resmi dini konumuna gelmiştir. Franz Cumont; doğunun gizemlerinin batıda benimsenmesinde Mitra kültürünü önemli bir etken olarak görür.

Kaynaklar

Akalın Kürşat Haldun, “Mitra Efsanelerinin ve Mucizelerinin Hristiyanlık Üzerindeki Etkileri”, *Akademik Bakış*, 2009, sayı 17, s. 1-17.

Aydın Fuad, “Kurtuluş (Orfizm, Mitraizm ve Gnostizm)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı 8, s. 189-198.

Bivar A. David, “Towards An Integrated Picture of Ancient Mithraism”, *Studies in Mithraism*, (S.M), Ed. by John R. Hinnels, Roma 1990, 60-73.

Beck Roger, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire; Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford, 2006.

Betz Hans Dieter, *The “Mithras Liturgy”*, Tübingen 2003.

Bianchi Ugo, “Prolegomena I”, *Misteria Mithraea*, ed. Ugo Bianchi Leiden 1979.

Boyce-M.-Grenet, F., *A History of Zoroastrianism- III:Zoroastrianism Under Macedonian and Roman Rule, with a Contribution*, Leiden 1991.

Clauss Manferd, "Sol Invictus Mithras", *Athenaeum* 58 (1990), 150-58.

Clauss Manfred, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, trans. Richard Gordon, New York 2001.

- Cooper D. Jason, *Mithras Mysteries and Initiation Rediscovered*, York Beach 1996.
- Cosi Dario M, "Attis e Mithra", *Misteria Mithrae*, ed. Ugo Bianchi Leiden 1979.
- Cumont Franz, "L'iniziazione di Nerone da parte di Tiridate d'Armenia," *Rivista di filologia e di istruzione classica*, 11 (1933).
- Cumont F., *The Mysteries of Mithra*, trans. Thomas J. McCormack, London 1903.
- Cumont F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, London 1911.
- Ehling Kay, "Mithras Equitans auf den Kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt", *Epigraphica Anatolica*, 33 (2001).
- Erten Emre, *Küçükasya'nın Güneyindeki Helios Kültleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Gasparro Giulia Sfameni, "Il Mitraismo Nell'ambito della Fenomenologia Misterica", *Misteria Mithrae*, ed. Ugo Bianchi, Leiden 1979.
- Griffith Alison B., "Completing the Picture: Women and the Female Principle in the Mithraic Cult", *Numen*, 53/2006.
- Gutrie William, *The Greeks and Their Gods*, London 1977.
- Halsbergh Gaston, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972.
- Hinnells John R., "Introduction: The Questions asked and Tobe Asked", *Studies in Mithraism*, ed. John R. Hinnells, Roma 1994, 11- 17.
- Hijmans Steven E., *Sol: the Sun in the Art and Religions of Rome*, Groningen 2009.
- Jones H. Stuart, "Mithraism", *ERE*, ed. James Hastings, c.VII- VIII, New York, 1951.
- Jong Albert D., *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Leiden 1997.
- Kreyenbroek Philip G., "Mithra and Abreman in Iranian Cosmogonies", *Studies in Mithraism, (S.M)*, Ed. John R. Hinnells, Roma 1990, 173-182.
- Kızıl Hayrettin, "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2013, c., VI, sayı, 10, s., 26-41.

- Kızıl Hayrettin, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *EKEV*, 2013, cilt XVII, sayı 55, s. 113-136.
- Lane Eugene N., "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 18/3 (1990).
- Maddowall D. W., "Sol Invictus and Mithra: Some Evidence from the Mint of Rome", U. Bianchi (ed.) *Mysteria Mithrae: atti del Seminario internazionale su La specificità storico-religiosa dei misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia, Roma e Ostia, 28-31 marzo 1978*, Leiden 1979.
- Mastrocinque A., "Nouvelles Recherches sur les mysteres de Mithra", *Paru dans Annuaire de l'École pratique des hautes études (EPHE)*, Section des sciences religieuses 115, 2006-2007 (2008).
- Matern P., *Helios und Sol: Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*, İstanbul 2002.
- McMinn B., "Fusion of the Gods: A Religio-Astrological Study of the Interpenetration of the East and the West in Asia Minor", *Journal of Near Eastern Studies*, 15/4 (1956).
- Merkelbach Reinhold, "Die Götter Hosios und Dikaios in Mäonien und Phrygien", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 97 (1993).
- Stark, Rodney, *Discovering God*, New York 2007.
- Ulansey David, *Mitras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, çev. H. Ovacık, İstanbul 1998.
- Vermaseren M. J., "A Unique Representation of Mithras", *Vigiliae Christianae*, 4/3 (Jul. 1950), 142-156.
- Vermaseren M. J., "The New Mithraic Temple in London" *Numen*, 2/2 (1955), 139-145.
- Vermaseren M. J., *Mithras, He Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London 1963.